

Aloyzas VIDUGIRIS

DĖL LAIKO KILMININKO VARTOJIMO LIETUVIŲ KALBOS TARMĖSE

Lietuvių kalbos tarmėse veiksmo laikas, arba vadinamoji laiko aplinkybė, reiškiamą gana įvairiai. Paprastai ji nusakoma laiko prieveiksmiais, daiktavardžių linksniais (vardininku, naudininku, galininku, įnagininku, vietininku), įvairiomis prielinksninėmis konstrukcijomis, frazeologizmais ir kitokiais žodžių junginiais. Tačiau iki šiol, rodos, niekas nėra atskirai kalbėjęs apie laiko kilmininko vartojimą, tiksliau – laiko aplinkybės reiškimą kilmininku.

Paprastai įvairių linksnių laiko reikšmė yra sąlygojama pačių laiką reiškiančių daiktavardžių ar kitų vardažodžių leksinės reikšmės. Nemaža daiktavardžių (pvz., *dienà, naktis, rytas, vakaras, savaitė, mėnuo, mėtai* ir kt.) reiškia tam tikrą laiko tarpą, todėl ir visi jų linksniai gali tikti laiko aplinkybei reikšti. Būdingiausi laiko reikšmės linksniai laikomi: galininkas (*dìrba diēnà ir nãkti, rýta, vãkara; žiēmą brólis, vãsarà mólis; namiē nebùs lštisus metùs*), naudininkas (*dúona taupýk rytójuì, ne dárba; ruošiasi rýtui; padaryk šeštãdieniui; gržo kelio ms dienoms; išvažiãvo mētam s*) ir įnagininkas (*atbēgo nakčiã; dìrba tik rýtais ir vakarais; nemiēga naktims; karťais visái negrįžta namõ*), rečiau – vietininkas (*darbýmetyje ir akmuõ krùta; išlšdavo vakarè arba rytè; pasitãiko po karťã kãtã mētuose*) ir vardininkas (*visà dienà lþja; dìrba vlsas rýtas; bãrasi rýtas vãkaras*). Laikui reikšti pavartojamas net ir iliatyvas, pvz., *ar dár búi mūsip nedéliõn* (sekmadienį) Zietela; *svõtai bũvo subatõn* (šeštadienį) Dieveniškės; *ataisì trijõsna adýnosna* (trečią valandą) *po pusiãu diēnai* Zietela; *sãdegēm (sudegēm) trisdešim pirmúosna mētuosna* Zietela. Taigi laiko aplinkybei reikšti vartojami visi linksniai, išskyrus kilmininką. Šio linksnio niša bendrinėje kalboje liko tuščia. Kalbininkų ji mažai teužpildyta atitin-kamais tarmių faktais. Prielinksninės konstrukcijos (pvz., *iki rýto, iš vãkaro, nuo pirmãdienio iki sekmãdienio, po mēnesio*) to linksnio funkcijos negali atstoti, nes su prielinksniais esti vartojami ir kiti linksniai. Taip pat netinka ir kilmininko kilmės laiko prieveiksmiai (pvz., *kadõs kitadõs, niekadõs, tadõs, visadõs*). Kartais parodyti, jog vartojamas grynas laiko kilmininkas (be prielinksnio), pateikiama nederinamojo pa-

žyminio junginių (pvz., *dienos miėgas*¹, *nakties dárbas*, *rugpjūčio įvykiai* ir pan.). Ši kilmininką junginiuose su veiksmožodiniais vardažodžiais kalbininkai² apibūdina kaip turintį aplinkybinę reikšmę. Tačiau tai nekeičia dalyko esmės.

Atidžiau pasidairius Rytų Lietuvoje, ypač pakraštinėse tarmėse nesunkiai galima rasti apščiai pavyzdžių, kur laiko aplinkybė esti reiškiamą grynų kilmininku be prielinksnių. Laiko kilmininko daiktavardžiai, rečiau kiti vardažodžiai (vartojami laiko aplinkybei reikšti) dažniausiai pasitaiko momento ar tam tikro periodo reikšme šiais atvejais:

a) nusakant konkretų paros laiką, pvz., *vīs rýto reĩkdavo kùlt*³ Dusetos; *rýto reĩkia darbaĩ stótis* Dieveniškės; *rýto visĩ išjójo* Druskininkai⁴, *rýto pasikeliam, pasìmam* [arklius] *i vė jójam darbaĩ* Strūnaitis; *sėdėjau namiė va teĩp vā karo* Arnionys; *vā karo galių válgyc ir válgyc* Druskininkai; *vā karo neĩna gulc, o rýto neprikėlsi* Druskininkai; *rýto atonešė úndo tų žilvítį un tíltų* Adomynė; *rýto aĩna toliau* Kavarskas; *vestívės prasĩdeda rýto* Troškūnai; *perdziėn* [drobė] *gùli um pėvos, ė vā karo namō nešles* Švenčionėliai; *apýaušriukas rýto prieš saulės tekėjimą* Vabalninkas; *ankstĩ rýto kójom šalta* Subačius; *man reĩks ankstĩ rýto namō važiúot* Kupiškis; *kas čià yr rýto klaimėlis iškùlt, diėnų ryšėlis nubraũkt, o vā karo sykėlis sumált* Kamajai; *rýto vā karo* (ištisai, nuolat) *vaĩkas veĩkia ir veĩkia* Tverečius; *rytójo rýto išsivalýsiu tróbu* Druskininkai; *ankstrýto davái išsikeldinėt* Zietela; *rýtas rýto* /kas ryta/ *ájo kiškiai pas bobūtį in kopūstų* Dieveniškės; *kiškūciai ataĩdė rýtas rýto* Dieveniškės.

Ypač dažnos šios formos liaudies dainose, pvz., *rýto unkstóka, vā karo vėlólka* Palūšė; *táu nerúpėjo rytėlio kėltis, nei aslāla pašlúoti* Kupiškis; *švintaĩ Jōni rytėlio ieško bėrnas žirgėlio* Antalieptė; *nedėlios rytėlio, ėjaũ vandenėlio* Lazūnai; *kėlkis bernėli, unkstĩ rytėlio* Apsas; *ankstĩ rýto rytėlio ieško bėrnas žirgėlio* Gervėčiai; *kėlkis, brolāli, unksčĩ rytėlio, gulc vėlai vakarėlio* Tverečius; *neveĩk, mergėlė, neveĩk, dienėlė, tu išsiveĩksi rýt rytėlio nuo motùlės aidamà* Paringys; *rytėlio rytelėlio saulāla tekėja, pra lúngu, pra stiklālij māčiúte žiūrėja* Rokiškis; *kap priskėliau unkstĩ rytėlio, radaũ išmindziótų sodĩ takėlij* Dūkštas; *ar aš neskėliau ankstĩ rytėlio, ar aš nedĩrbau sunkaũs darbėlio* Upininkai; *unkstĩ rýto*

¹ Žr. V. Labutis, Laiko reiškimai kalboje, – Žodžiai ir žmonės, Vilnius, 1974, 212.

² Lietuvių kalbos gramatika, red. K. Ulvydas, V. Ambrazas, A. Valeckienė, III, Vilnius, 1976, 417–418; V. Labutis, Min. veik., 212.

³ Pavyzdžiai rinkti iš įvairių šaltinių ir užrašyti daugiausia bendrinės kalbos rašmenimis, ne visada tarmiškai.

⁴ G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas, Druskininkų tarmės žodynas, Vilnius, 1988.

rytu žėlio saulūtė tekėjo, pro stiklālio lungužėlį tėvūtis žiūrėjo Paberžė; utárnyko (antradienio) rytėlio an zariōs (auštant) àtlėké gegūtė iš giriōs Birštonas; pasimirė motinėla vakar vakarėlio Kuktiškės; atsikėlsi rýt rytėlio, nerasi tíkro tevėlio, sesutýta mūsų Škapiškis; reĩks ma rýt porýt ankstí rýto pasikélt, rūtytėlių pasiskínt Valkininkai; aš atsikėliau ankstí rytėlio, radaũ pramíntų sodi takėlį Pelesa, Rodūnia ir kt.

b) nusakant valandas pvz., *išvažiāvom keturių vālundų, atvažiāvom septynių Ignalina, Smalvos; traukinỹs aĩna pinkių i septynių [valandų] vākaro Daugėliškis;*

c) nusakant dienas, pvz., *kožnōs (kiekvienos) dienōs u(ž)sikeli ir pašlúojit ies savomĩ pirkiomĩ Zietela; kožnōs dienōs vāro [ganyti] ānys traitė Zietela; dzienà dzienōs kap ānas áugo Lazūnai; kožnōs subatōs (kiekvieną šeštadienį) žĩntas atvažúodinėja Lazūnai;*

d) nurodant metus, pvz., *aš nežinaũ kurių mėtų itai būvo Lazūnai; ana kožnų mėtų sutaisinėja savās imeninās (vardines) Lazūnai; netoulĩ nog mūsų pirkiōs bit (buvo) beržinis sodėlis ir teĩ kožnų mėtų vārnos sakraudinėj sáu lizdūs Zietela; bočià (tėvas) išvažáu Amėrikon keturóliktų mėtų, aš gimiaũ trýliktų mėtų Lazūnai; itai būvo dzvidešim kitų mėtų, aš dābar (dar) nedzidelis buvaũ Lazūnai; āny tai kožnų mėtų i(š)siringdinėjo (išvykdavo) Zietela;*

e) žymint mėnulio fazes, pvz., *jáuno reĩkia bulbās sodzĩnc ar pílnaties Adutiškis;*

f) nusakant tam tikrą apibrėžtą ir neapibrėžtą momentą, pvz., *nu, jĩem dúoda tĩ kĩto kařto trupuciūkų [valgyti] Gervėčiai; kĩto kařto ir lig Júrgi prasĩdema arĩmas Lazūnai; ir ito kařto dúoja po pùsė óbuolio Zietela;*

g) apibūdinant tolimesnę praeitį, pvz., *s anýbos gi be kùbilo [kraičio] nenutekės Tverečius; s anýbos bóbos veřpė verpstĩ Kliu(k)ščionys; s anýbos būvo dziedas ir bóba, ir turėjo vlėnų sūnų Strūnaitis; s anýbos dainų gražių dainúodavo Tverečius; s anýbos vĩštos sėdėdavo papečėj Tverečius; s enóvės tai ūtarinom (kalbėjom) kitaipō Rūdninkai;*

h) žymint veiksmo pasikartojimą, pvz., *kōžno ankstrýto kab užait (užaina) kokis kosulỹs Zietela; vĩs kitóki kvėpalai: kaip vejėlis dvelksi, kōžno kařto kitokių kvapų užsižvelgsi A. Baranauskas „Anykščių šilelis“.*

Kiek šios laiko kilmininko formos rodo polinkį prieveiksmėti⁵, čia nesiimama spřesti. Aiškiai sustabarėję žodžių junginiai yra *dienà dienōs, rýtas rýto*. Galimas da-

⁵ K. Ulvydas (žr. jo Dabartinės lietuvių kalbos prieveiksmis. Vienaskaitos linksnių prieveiksmėjimas: Autoreferatas, Vilnius, 1955, 3) kilmininko formas *rýto, vākaro, senýbos* priskyre prie prieveiksmių, bet LKŽ tas principas neišlaikomas: forma *rýto* išskiriama iš lizdo *rýtas* ir pateikiama atskirai kaip prieveiksmis (LKŽ XI 729, 755), o forma *senýbos* nebeiškiriama (LKŽ XII 387).

lykas, polinkį stabarėti rodo tokie žodžių junginiai kaip *ankstì rýto*, *ankstì rytėlio*, *ankstì rýto rytėlio*, *vākar vakarėlio*, bet čia kilmininko linksnis gali būti lengvai pakeičiamas kitu (galininku, vietininku ir pan.).

Laiko aplinkybės kilmininką kartais yra pavojaus supainioti su kitokios paskirties kilmininku. Pavyzdžiui, toks pavojingas yra tikslo prieveiksmis *rytelio* (*per karščiūs gēnam kārves rytėlio* Karsakiškis; *galvėjai jau zyliója, gýkim rytėlio* Kupiškis; *šiañdie vélai išginiau iš po rytėlio* Subačius) arba žymėjimo (pažyminio) kilmininkas, kai žymimasis žodis praleistas (*gývulius liuōbem* (šeriam) *rýto*, *pietū ir vākaro* [metu] Karsakiškis; plg. *rýto*, *pietū ir vākaro luobà*, *šerimasis*; *jau sutēmo*, *dá(r) vākaro nesíruošta* Karsakiškis; plg. *vākaro ruošà*; *penktōs*, *penkiū* [valandos, valandų] *autobūso*, *sāko*, *nebūs* Karsakiškis; *pietū* [meto] *autobūsas jau nuvažiāvis* Karsakiškis; *aštuntū* [metų] *gimimo kariūomenėn nebegāudė* Karsakiškis). Kai kur analogijų gali būti ir su slavų kalbomis. Tačiau daugiau laiko kilmininko formą įtarinėti kokia nors pašaline įtaka nėra pagrindo. Tai lygiai toks pat linksnis, vartojamas tokiais pačiais atvejais, kaip ir kiti. Skirtumas tik toks, kad kuriantis bendrinei kalbai laiko kilmininkas dėl riboto paplitimo, taip pat dėl gausios to linksnio vartosenos ir gausios sinonimikos laiko aplinkybei reikšti nebegavo savo vietos.

Kad šis kilmininkas laiko aplinkybei reikšti tikrai archaizmas, rodo ir sudurtiniai prieveiksmiai, kurių pirmąjį dėmenį sudaro vardažodžių kilmininkas, o antrąjį – daiktavardžių *kařtas* (rečiau *mėtas*, *sýkis*, *rōzas* „kartas“ ir kt.) trumpinys.

Pirmiausia jau gana seniai į akis krito gimtosios Karsakiškio šnektos niekur ne-reprezentuoti sudurtiniai laiko prieveiksmiai, kurie iš pirmo žvilgsnio atrodė tarsi iš bendrinės kalbos atėję⁶, pvz., *anākart* (< **anā* + *kařtā*) ~ *anōkart*: *kuřgi tu anākart buvāi*; *anāmet* (< **anā* + *mētā*) ~ *anōmet*: *anāmet be būlbų prabūvam*; *kltakart* (< **kītā* + *kařtā*) ~ *kītokart*: *jīs ir vėl kītakart leñdā*; *kītamet* ~ *kitōmet* (greta *kitāmet* ~ *kitōmet*): *kītamet gal geriaū užaūgs*; *vīena kart sureñkū*, *uñtrakart*, *atrēčiakart šāunu* ir kt.

Sinonimiškai vartojami iš kitų linksnių sudaryti sudurtiniai prieveiksmiai šnekteje smarkiai skiriasi, pvz., galininko (*anūdēn turėjo svečių* ~ *anādien turėjau svečių*; *anūryt vėl šalna užpūolė* ~ *anāryt vėl šalnà užpūolė*; *kītųvakar vėl pas muñ visì susiriñka* ~ *kītqvakar vėl pas mūs visì susiriñko*), įnagininko (*anōkart niēka nerādam* ~ *anuōkart niēko nerādom*: *anōmet nebūvam namė* ~ *anuōmet nebūvom namiē*), dgs. galininko (*anōsmet nebūvam nē susitīkį* ~ *anuōsmet nebūvom nei susitīkē*) ir kt.

⁶ Panašiai dialektologus trikdė ir apie Daugpilį užrašyti sudurtiniai prieveiksmiai *kita kart*, *uñtra kart* "(lk. įtaka!)", žr. E. Grinaveckienė, Daugpilio apylinkių lietuvių šnektos fonetika, – Lietuvių kalbotyros klausimai, 20, 1980, 234.

Ilgainiui panašių pavyzdžių, liudijančių laiko kilmininko vartojimą sudurtiniuose prievoksmiuose, iš įvairių vietų susikaupė gana daug, pvz., *tėk tu nepseklysk kítakart*, *įsidėmėk to žabų krūvo* Joniškėlis 54⁷, *ioñtrakart teip vā* Joniškėlis 88; *trėčiakart atė[jo]*, *dāra gaidžiuko šaut* Joniškėlis 77; *kítakart nesuteñka* Suviekas; *man kítokart net baisū* Dieveniškės; *aš kítokart pėčių pākuriu* Dieveniškės; *tadū ir kítokart apėjo* Gervėčiai, *vlenokart būvo dziėdas su bōbu* Gervėčiai; *trėčiokart uñlakė jau pāts pažiūrėt* Gervėčiai; *vlenasyk būva biėdāns berniūks* Joniškėlis 59; *jis priėje to tāšte vlenasyk, kítasyk, trėčiasyk i sūdribe* Joniškėlis 57; *vlenoros* (vienokart) *gānė avelās ir parėja avėlė su baroniukū namōn* Semeliškės; *ānas vlenaros i kítaros jam botagū* [sukirto] Labanoras; *vlsačės* (visolaik) *pakasā būva* Rimšė ir kt.

Gana daug panašių pavyzdžių užrašyta ir iš vadinamojo rotininkų dadininkų (arba vidurinių puntininkų) ploto šnektų, pvz., *kítokart aš niėkur neinū* Kupiškis, Skapiškis, Suvainiškis; *trėčiokart aš nebejaū* Subačius; *vlenokart palijo*, *kítokart vėl gražū* Palėvenė; *vlenokart papróše manį trečiañ laukañ žlūkto valātu* Šimonys; *vlenokart bobūla išlāide jau jōs abū rešutāuť* Viešintos ir kt. Tačiau čia jungiamasis sudėtinių prievoksmių balsis *o* gali atliepti tiek kilmininko galūnę *o* tiek ir įnagininko – *uo*, kurie yra sutapę, plg. gen. sg. *jó*, *kó* ir instr. sg. *su jō*, *kó*, acc. pl. *jōs*. O vakariniai puntininkai, kuriems priklauso ir karsakiškiečiai, juos aiškiai skiria, plg. gen. sg. *jā*, *kā* ir instr. sg. *su jō*, *kó*, acc. pl. *jōs*⁸.

Be šių dviprasmiškų faktų, lietuvių kalbos tarmėse užtektinai yra pavyzdžių, rodančių, jog laiko aplinkybei reikšti gana plačiai esti vartojamas ir grynas kilmininkas, be prielinksnio. Jo vartosena yra tokia pati, kaip ir kitų linksnių, galinčių reikšti laiko aplinkybę. Todėl nėra jokio reikalo šį kilmininką laikyti prievoksmiu. Tokia laiko kilmininko vartosena yra gana senoviška lietuvių kalbos tarmių ypatybė. Tai dar kartą patvirtina sudurtiniai laiko prievoksmiai, kur išlaikomas šis linksnis.

⁷ Joniškėlio apylinkių šnektos tekstai, Vilnius, 1982.

⁸ Lietuvių kalbos atlasas, II: Fonetika, Vilnius, 1982, 82, žemėl. Nr. 67.